ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - II January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२१. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चचर, मराठी भाषा व वाड्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद.

१९९० नंतरच्या काळात जागतिकीरणाचे परिणाम मोठ्या प्रमाणावर दिसू लागले. खुले आर्थिक धोरण, गॅट करारांतर्गत नवा पेटंट कायदा, मुक्त बाजारापेठ, शेतीला दिलेल्या अनुदानात कपात, सरकारचे भांडवलशाहीला पुरक असणारे धोरण, विदेशी मालाचे आगमन, संकरीत बियाणे, खते, औषधे आदी बाबींचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर फार मोठा परिणाम झाला परिणामी शेतकऱ्याला आत्महत्या करण्याशिवाय पर्याय उरला नाही. हे नव्वदोत्तोर काळातील वास्तव आहे. त्याचबरोबर मूल्यांची होणारी पडझड हीसुध्दा नव्वदोत्तोर काळाची देण आहे. नव्वदोत्तोर कालखंड हा जगभर जागतिकीकरणाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. ''दूरदर्शनच्या विविध रंजनाच्या वाहिन्या, इंटरनेटवरील माहिती, मोबाईल फोन्स, संगणक क्षेत्रातील नोकरदारांचे डोळ्यात भरेल असे उत्पन्न, मॉल्स अशा वस्तू सेवा आणि जाहिराती पाहता सुखवादी, वस्तुवादी, इहलोकमतवादी जीवनदृष्टी हे बाह्य आकलन म्हणून विचारात घ्यावे लागते. चंगळवादी जीवनदृष्टीचा प्रभाव समकालीन जीवनव्यवहारावर पडल्याचे प्रथमदर्शनी दिसते. याच काळात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न ऐरणीवर आल्याने कर्जमाफीसारखे धोरण राबविले गेले आणि तरीही आत्महत्या रोखण्यात यश आलेले दिसत नाही. ग्रामीण भारत आणि शहरी भांडवलशाहीचा द्योतक असा इंडियाही आपल्यामध्ये अंतर राखून असल्याचेच दिसते आहे.''[१] हे एकनाथ पगारांचे मत जागतिकीकरणाच्या परिणामाची जाणीव करून देते. तर प्रा. रा. ग. जाधव या काळाच्या संदर्भाने लिहितात, ''आपल्या जवळ चार भारत आहेत. एक म्हणजे बहिष्कृत भारत, दुसरा ग्रामीण भारत, तिसरा इंडिया हा आधुनिककरण झालेला भारत आणि चौथा रोमॅंटिक भारत. या आधारे नव्वोदोत्तोर मराठी कवितेच्या संमिश्र आशयाची अशी चार केंद्रे दाखविता येतील. बहिष्कृत भारताची दलित जाणीव प्रकट करणारी कविता, ग्रामीण जनसमूहाचे अभाव नोंदवणारी ग्रामीण कविता, जागतिकारणाचे परिणाम दर्शवून चंगळवादाला माध्यमांच्या नफेखोरीला विरोध करणारी आणि स्वप्नरम्यवादी रोमॅंटिक कविता''[२] चारही भारताची एक समिष्टी पुन्हा आहेच, अशी भूमिका रा. ग. जाधवांनी घेतलेली दिसते. त्यातील एक भारत म्हणजे ग्रामीण भारत. त्याच ग्रामीण भारतातील ग्रामजीवनाच्या संवेदनांचा कृषिनिष्ठ जाणिवांचा श्रीकांत देशमुख, सदानंद देशमुख, प्रकाश किनगावकर यासारख्या अनेक कवींनी वेध घेतलेला दिसतो.

श्रीकांत देशमुख : 'बळीवंत' आणि 'आषाढमाती' या काव्यसंग्रहाचे धनी असलेल्या श्रीकांत देशमुखांनी उत्तम ग्रामीण कविता लिहिली आहे. त्यांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी शेती, शेतकरी आणि खेडे आहे. त्यातून ग्रामीण माणसांबद्दलची कणव प्रकट झाली आहे. दु:ख, भोग हा त्यांच्या कवितेचा एक लक्षणीय विशेष आहे. बारा महिने शेतात राबणाऱ्या शेतकऱ्यांचे

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 162-B ▪ Mar. 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

SCIENTIFIC CHANGE

... Executive Editor of this Issue ...
Dinesh R. Jaronde

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

20. **Physico-Chemical Analysis of Borewells of Some Selected Villages Nearby Aheri Taluka, District Gadchiroli (M.S.)** 54
Shyamalkant Kanak Biswas

21. **Computational Studies on Structural Characterization of Werner Complex Hexaamminecobalt (III) Chloride** 58
Salim Saranya*

22. **Forensic Chemistry : Role and Applications in Forensic Science** 60
Mrs. Sejal Shah

मराठी

२३. **अनुसूचित जातीतील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन** ६२
प्रा. रमेश सू. आगलावे

२४. **पंचायत राजमध्ये महिला सबलीकरण–आरक्षणाची तरतुद** ६५
डॉ. एकनाथ सोपानराव सुर्वे

२५. **आंबेडकरी गझलेचे भाष्यकार : वामनदादा कर्डक** ६८
डॉ. सतीश मा. चहांदे

२६. **महिला सक्षमीकरणातील समस्या** ७१
प्रफुल्ल लक्ष्मण किरवले

२७. **महिलांचे राजकारणातील सक्षमीकरण** ७४
प्रा. पवार दत्तात्रय विलास

२८. **साहित्यिक पर्यटनाची संकल्पना आणि महाराष्ट्र** ७६
प्रा. ज्योती रोटे,

२९. **गोंड वंशिय राणी हिराईचे नेतृत्व व कार्ये – एक विश्लेषनात्मक अध्ययन** ७९
प्रा. डॉ. एन. आर. चिमुरकर

३०. **इंदिरा गांधींचे अमेरिकेसंबंधी परराष्ट्रीय धोरण** ८१
प्रा.डॉ.मोहन राजाराम कापगते

३१. **'कोकणातील पर्यटन व्यवसायाचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास '** ८४
प्रा.कुंटेवाड दत्ता उत्तमराव

३२. **पाली साहित्यातील स्त्री प्रतिमा** ८६
प्रा. डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)

३३. **यशोदाबाई जोशी यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य** ८८
प्रा. राजू भाऊरावजी खरडे

३४. **ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्था (स्वयंमप्रभा)** ९०
प्रा. राख चंद्रशेखर शेषराव

३५. **शंकर पाटलांची कथा : एक वेध** ९३
प्रा. काशीनाथ वि. तरासे

३६. **मानव अधिकाराचे उल्लंघन – वास्तविक स्थिती** ९६
विठ्ठल एस. चौधरी

३७. **अध्यापक महाविद्यालयीन मानवी संबंधाचे व्यवस्थापन : एक अभ्यास** ९८
डॉ. व्यंकट का: कदम

३८. **सावंतवाडी संस्थानच्या राजमाता सत्वशीलादेवी भोसले यांचे योगदान** १०१
श्री. विलास आत्माराम देऊलकर

३९. **आदिवासी सोनझारी झरेका समाजातील महिलांच्या समस्या आणि उपाय** १०४
डॉ. सुनिल कोडापे

४०. **महिला सक्षमीकरण व कौटुंबिक हिंसाचार** १०७
डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 162-B :* Scientific Change
ISSN : 2348-7143
March 2019

महिला सक्षमीकरण व कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चर, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद-४३१००४.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय तर कायदे व कल्याण कार्यक्रमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आदी क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे यातून स्त्री-पुरूष असमानता नष्ट करणे. या प्रक्रियेस स्त्री सक्षमीकरण म्हणता येईल. मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही महिला निर्धन, निरक्षर राहण्याचे प्रमाण अधिक आहे. वैद्यकीय सोयीसुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण, रोजगार यामध्ये पुरूषांच्या तुलनेत महिलांना कमीच संधी मिळते.

कोणत्याही व्यक्तिस स्वत:च्या इच्छेनुसार सन्मानाने, निर्भीडपणे स्वातंत्र्य उपभोगता यावे, माणूस म्हणून जन्माला आल्यावर जे काही हक्क त्याच्या वाट्याला येतात ते कुठल्याही भेदभावाला पार करून कोणत्याही अडथळ्यांशिवाय बजावता यावेत या विचारातून 'मानवी हक्क' ही संकल्पना आकाराला आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यावर आधारलेले हे क्रांतीशील देणे संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ ला जगभराच्या तमाम जनसमुदायाला देऊ केले. त्यावेळी त्यामागे माणसाच्या जगण्याची प्रतिष्ठा हीच भावना प्रबळ होती.

सध्याच्या घडिला मात्र एकीकडे मानवी हक्काच्या चळवळी, मोहिमा, जनजागृती वेगाने सक्रिय होताहेत पण दुसऱ्या बाजूने तेवढ्याच गतीने मानवी हक्कांना पायदळी तुडविले जात आहे. यात सर्वाधिक बळी ठरताहेत सर्वसामान्य स्त्रिया.

मूळात जगण्याचा अवकाशच नाकारली गेलेली स्त्री गर्भावस्थेपासूनच आयुष्याशी दोन हात करीत सदासर्वकाळ कुठल्या ना कुठल्या हिंसेला तोंड देतच जगते आहे. हे आजचे वास्तव आहे यास कोणताही संवेदनशील माणूस नाकारणार नाही. कुटुंबाच्या चौकटीपासून ते प्रस्थापित व्यवस्था, शासनव्यवस्था, कायदेसंस्था आणि घराभोवतालच्या एकंदर सार्वजनिक अवकाशापर्यंत सर्व ठिकाणी अवहेलना, कमीअधिक प्रमाणात दररोज हिंसाचाराचा अनुभव तिला येत आहे. याला जात, वर्ग, धर्म व इतर अनेक संदर्भ चिकटलेले असतातच. ही बाब नजरेआड करता येणार नाही. भारतातील एका पाहणी अहवालानुसार देशभरात दर चोवीस मिनिटास एक स्त्री लैंगिक शोषणाची, दर त्रेचाळीस मिनिटास अपहरणाची आणि दर ५४ मिनिटास बलात्काराची बळी ठरत आहे तर संयुक्त राष्ट्राच्या अहवालानुसार दर आठ सेकदांनी एक स्त्री लैंगिक शोषणास आणि दर सहा मिनिटास बलात्कारास तोंड देत आहे.

स्त्रियांच्या मानवी हक्कांना चिरडून टाकणारे, स्त्री म्हणून जगण्याचा अधिकारच हिरावून घेणारे हे वास्तव एकाचवेळी अस्वस्थ करणारे, संताप आणणारे आहे. या वास्तवाच्या छायेत जगभरातील निम्मी स्त्री लोकसंख्या वावरते आहे.

स्त्रियांवरचे असे दररोजचे उघड अत्याचार तसेच शोषणाच्या घटना लक्षात घेऊन १९५२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्त्रियांना समान नागरी हक्क मिळण्याच्या उद्देशाने स्त्रियांच्या राजकीय हक्कांचा करारनामा प्रसिध्द केला. त्यानंतर मानवी हक्काच्या अनुषंगाने स्त्रियांचे म्हणून जे हक्क दुर्लक्षित राहिले होते त्यांचा स्त्रीवादी चळवळींनी पाठपुरावा केला. त्याचे पर्यावसान १९७९ मध्ये संमत झालेल्या स्त्रियांच्या हक्काच्या जाहिरनाम्यात झाले त्याला CEDAW-Convention on the elimination of all forms of discrimination against women असे संबोधले जाते. या जाहिरनाम्यानुसार स्त्री अत्याचाराची व्याख्या अशी करता येईल, 'स्त्रियांचे एकूण एक हक्क हे मानवी हक्क आहेत आणि त्याअनुषंगाने मानवी हक्क उल्लंघणाच्या अधिकाधिक बळी, पीडित स्त्रिया आहेत. याचे कारण पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या हक्कांचा संकोच अधिक होतो.' कुटुंबाच्या, जातीच्या आणि धर्माच्या प्रतिष्ठेसाठी अनेक पध्दतीने त्यांच्यावर निर्बंध लावून त्यांचे जीवन सर्वांगाने बंदिस्त केले जाते.

स्त्री ही आई, बहीण, पत्नी, सून, अशा विविध नात्यांच्या भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे निभावते. पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियां-पुरूषावर अवलंबून असतील नसतील तरीही त्यांना कोणत्याच निर्णय प्रकियेत सामावून घेतले जात नाही एवढेच नव्हे तर त्यांना स्वत: संबंधीतही कोणतेच निर्णय घेण्याची मुभा नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय-अत्याचार होताहेत. याविषयी लिंडा गॉर्डन म्हणतात, 'स्त्रियांचे दुय्यमत्त्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे विश्लेषण म्हणजे स्त्रीवाद होय' पाटील पद्जा, जाधव शोभना, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितियावृती २०११, पृ.१८

मागील आठ दहा वर्षांकडे डोकावून बघितल्यावर असे जाणवते की, स्त्रियांची, स्त्रियांच्या समस्यांची, स्त्री प्रश्नांची एका विशिष्ट प्रकारे का होईना पण राज्यकर्ता वर्ग, अभिजन वर्ग तसेच माध्यमे मोठ्या प्रमाणात दखल घेत आहेत. अर्थात एका बाजूने स्त्री प्रश्नांचा बोलबाला वाढतो आहे, तर दुसऱ्या बाजूने रस्त्यावर येऊन निषेध नोंदविणारी चळवळ क्षीण स्वरूप धारण करीत आहे.

विविध खाजगी संघटना, काही राजकीय पक्ष्यांच्या आघाड्या म्हणून स्त्रियांची चळवळ आजही अर्थपूर्ण सहभाग देत असल्या तरी नागरी भागातून स्त्रियांच्या उत्स्फूर्त उठावाचे दिवस आता मागे पडलेले दिसतात. माध्यमांमधून दिसणाऱ्या स्त्रिया (छापील, इलेक्ट्रानिक) झगमगाटात, बेबी डॉल रूपात दडपलेल्या एका अल्पसंख्यांक समाजाचा बळी अशा प्रतिमेत दिसतात. या दोनही प्रक्रियेमध्ये स्त्रीचे झगमगाटात असणे, दडपले जाणे हे बाईपणाचे मूलभूत सारतत्त्व असल्याचे तिला

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23 Vol. 2 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
February 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

साहित्याची भाषा

[illegible]

[illegible] भाषा [illegible] बदलत असते [illegible] भाषेत स्थिर होतात.

[illegible] प्रक्रिया आहे. कोणतीही जिवंत भाषा अपरिवर्तनीय नसते. सर्वसाधारण लोकांसाठी भाषा बदलत असते [illegible] निश्चितपणे पडून येताम. [illegible] भाषेच्या विविध कालिक [illegible] एका विशिष्ट काळी एका विशिष्ट परिस्थितीमध्ये सर्वच ध्वनित बदल [illegible] परिवर्तनात एक प्रकारची नियमितता दिसून येते. भाषा ही प्रवाही सामाजिक संस्था असल्याने [illegible] माणसाचा जीवन व्यवहार त्याच्या सभोवतालची परिस्थिती बदलणारी असते. त्याच [illegible] ज्या भाषा या गतिशीलतेस सामोरे जाऊ शकत नाहीत त्या मृत होतात. समाजाची गतिशीलता [illegible] ही भाषा नव संकेत निर्माण करते, जुन्या संकेतांना एक नवा अर्थ [illegible] पारिभाषिक कोश आदींच्या द्वारे स्वाभाविक परिवर्तनांचा वेग वाढवून ती कालाबरोबर [illegible]

[illegible] भाषाची भर पडते शाळा-महाविद्यालयात शिकताना भाषेचे [illegible] पण भाषा म्हणजे नेमके काय ? तर परस्परांशी संपर्क साधण्यास जे माध्यम वापरले जाते ते म्हणजे भाषा [illegible] या सर्वांचा समावेश होतो. "साहित्याला भाषेच्या प्रदेशाच्या राष्ट्राच्या मर्यादा असत नाहीत" [illegible] भाषा हे आपल्या अंतरमनातील मनोगत भावना [illegible] करण्याचे साधन असून ही जाणीव तर पूर्वीपासूनच होती पण या साधनांचे स्वरूप नेमके कसे आहे हे [illegible] भाषाविज्ञान ही ज्ञानशाखा विकसित होत गेली. बदलत्या कालानुसार भाषेत [illegible] दिसते.

[illegible] मूळ संस्कृतमधील 'भाष्' म्हणजे बोलणे या धातू वरून तयार झालेला तत्सम शब्द आहे. भाष्य, भाषक, [illegible] भाषेशी निगडित विविध संकल्पना सूचित करणारे शब्द आहेत. या संदर्भामुळे भाषा ही [illegible] वापरली जाणे स्वाभाविक आहे. कोणता ना कोणता आशय दुसऱ्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी [illegible] माध्यम हे स्वरूप लक्षात घेऊन काही वेळा पशु-पक्ष्यांची, नजरेची, प्रेमाची भाषा असे शब्दप्रयोगही केले [illegible] भाषा हे अभिव्यक्तीचे [illegible] भाषा विशिष्ट शब्द, खुणा किंवा संकेत वापरते. [illegible]

[illegible] भाषाविज्ञान ही [illegible] म्हणजे भाषा [illegible] भाषा ही गोष्ट व्यापलेली [illegible] भाषाही विविध प्रकारांनी मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापून असलेली गोष्ट [illegible] मानवी मुखातून निर्माण झालेली ध्वनी चिन्हांनी युक्त असलेली [illegible] आणि दृष्टिकोनातून [illegible]

[illegible] असे पाहिले तर याचा अर्थ "आशय व्यक्त करण्यासाठी [illegible] ध्वनी [illegible] मानवी भाषेचा विचार करता [illegible] या खुणा प्रामुख्याने ध्वनी [illegible]

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 145 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

One Day National Seminar On

RECENT TRENDS IN ENGLISH, MARATHI AND HINDI LANGUAGE AND LITERATURE

... Organized by ...

Ajantha Education and Military Preparatory Institute, Aurangabad's

Indraraj Arts, Commerce & Science College, Sillod,

Dist. Aurangabad - 431112 (M.S.)

... Guest Editor ...

Dr. P. P. Sharma

Principal

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editor ...

Dr. S. S. Chouthaiwale (English)

Dr. A. T. More (Marathi)

Dr. P. S. Patil (Hindi)

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

.... १८१

६३. मराठी साहित्यातील 'मालिका' दृकश्राव्य माध्यमावर प्रभाव १८२
प्रा.डॉ. दादासाहेब गिऱ्हे

६४. जागतिकीकरण आणि मराठी बोलीभाषा १८४
प्रा.डॉ.संतोष देशमुख

६५. आकाशवाणीवरील बातमीपत्र १८७
प्रा.डॉ.शिल्पा म्हात्रे - काकडे

६६. कृषिसंस्कृती, बोलीभाषांचे जतन व व्यवस्थापनाचे आव्हान १९०
प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभाकर डुंबरे

६७. स्त्री जाणीवेचा अंगार : नवं काटवन १९३
प्रा.डॉ.मधुकर बैकरे

६८. आदिवासी बोलीभाषा व संस्कृतीवरील वैश्विकरणाचा प्रभाव १९५
कवित्रा सिपू वळवी

६९. दूरचित्रवाणी भाषा आणि संहिता १९७
डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील

७०. वर्तमान मराठी आदिवासी साहित्याची स्थितीगती २००
डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर

७१. वर्तमान मराठी भाषा, बोलीभाषा व संस्कृतीवरील वैश्विकरणाचा प्रभाव २०२
कदम पुजा शिवाजी, सोनवणे आण्णासाहेब हंबीराव

७२. जागतिकीकरणात (बंजारा) गोरबोलीचे स्वरूप विशेष २०४
प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव

७३. जीवनाचे सूक्ष्म वास्तव रेखाटणारे वर्तमानकालीन नाटककार : एक अभ्यास २०८
प्रा.नीरज बाळासाहेब बोरसे

७४. मराठी वाङ्मयीन प्रवाह : आदिवासी साहित्य २११
श्री.सुनिल रामराव काकडे

७५. बदलते वर्तमान आणि मराठी साहित्यातील स्थित्यंतरे २१३
प्रा. डॉ. सदाशिव सरकटे

७६. वर्तमान साहित्यात दलित कवितेचा प्रवाह २१६
प्रा.आर.आर.मेंढे

७७. वर्तमान मराठी भाषा आणि भवितव्य २१८
प्रा.डॉ.सत्वशीला एस.जाधव

७८. वर्तमान मराठी वाङ्मयीन प्रवाहाची स्थितीगती २२१
प्रा.डॉ. पंडित गंगाधरराव रानमाळ

७९. संकल्पनाक्षेत्र व भाषा २२२
प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर

८०. दूरचित्रवाणी आणि मराठी भाषा २२४
प्रा.डॉ.रमेश तु. देशमुख

८१. एकविसावे शतक आणि ग्रामीण कवितेतील स्थित्यंतरे २२६
प्रा. डॉ. कैलास इगळे

८२. मराठी साहित्यात अनुवादीत साहित्याचे योगदान २२९
प्रा. डॉ. संतोष जगन्नाथ जाधव

८३. बदलते वर्तमान आणि मराठी दलित कविता ....
प्रा. डॉ. युवराज धबडगे

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 145 :* Recent Trends in English, Marathi and Hindi Language and Literature February 2019

वर्तमान मराठी आदिवासी साहित्याची स्थितीगती

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चर, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

आदिवासी समाज आज अनेक दृष्टीने बदलत चालला असून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी त्याचीही धडपड सुरू आहे. आपल्या समोरचे प्रश्न संपावेत, सुखसोयीयुक्त जीवन जगता यावे ही त्यांची सर्वसाधारण अपेक्षा आहे. परंतु अनेक शतकांपासून अज्ञानाच्या, दारिद्र्याच्या चक्रव्युहात सापडलेला हा समाज इच्छा असूनही स्वत:ला बदलवू शकत नाही. या जगातील प्रत्येक देशातील व्यवस्था त्याला अडसर ठरत असल्याचे दिसते. युरोपियन, आफ्रिकन देशाप्रमाणेच भारतीय उपखंडातील आदिवासींनाही गरिबी, वेठबिगारी, कुपोषण, अज्ञान, गुलामी आदी प्रश्नांना सामोरे जावे लागते आहे.

आर्थिक स्थिती :

आजही आदिवासींना आर्थिक प्रश्नांच्या गर्तेतून बाहेर निघता आलेले नाही. सावकारांशिवाय त्यांच्याकडे दुसरा उपाय नाही. असेच चित्र सर्वकस प्रदेशात दिसते. आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांच्याकडे बारामाही रोजगार उपलब्ध नसल्याने त्यांच्या एकूण जीवनावर या बाबींचा गंभीर परिणाम पडलेला आहे.

शैक्षणिक स्थिती :

आश्रम शाळा, वसतिगृहे यांच्या सोयीमुळे अनेक भागातील आदिवासी मुलांना शिक्षणाची संधी मिळाली हे सत्य आहे, परंतु त्यामध्ये होणारा भ्रष्टाचार, मुलींचे होणारे लैंगिक शोषण, अन्नधान्यात होणारी अफरातफर, काही दुर्गम भागात नसणारे रस्ते व त्यामुळे निर्माण झालेली वाहतुकीची समस्या अशा अनेक समस्यांबरोबरच आदिवासी पालकांमध्ये शिक्षणाप्रती असणारी उदासिनता ही सर्व कारणे आदिवासींच्या शिक्षणप्रक्रियेत अडथळा ठरणारी आहेत, शिवाय या सर्व अडचणींना बाजुला सारत शिक्षणाचा आधुनिक मार्ग स्विकारत नवी पिढी जोमाने वाटचाल करते आहे, परंतु आदिवासींमध्ये नामसाधर्म्यांचा फायदा घेऊन हजारो बोगस आदिवासींनी मूळ आदिवासींवर शैक्षणिक आणि रोजगारविषयक बाबींवर कब्जा करून मूळ आदिवासींना पुन्हा होते त्या स्थितीच ठेवण्याचा बोगसांनी विडा उचललेला दिसतो. त्याचबरोबर शासनही मूळ आदिवासींच्या प्रश्नांकडे लक्ष न देता बोगस आदिवासींना (सेवेत असलेल्या आणि शिक्षण घेणाऱ्या) संरक्षण देत आहे. एका अर्थाने दमनशाहीचे शासन आदिवासींवर लादले जात आहे.

राजकीय स्थिती :

आदिवासी समाज एकेकाळचा राज्यकर्ता समाज परंतु त्याच्या राजकीय अस्तित्व न टिकण्यामागची अनेक कारणे आहेत. पुरातत्व काळापासून सेवक/दास बनवला गेलेला आदिवासी समाज आजही त्याच अवस्थेत जगतो आहे. यात दुमत असण्याचे कारण नाही. आजच्या लोकशाही राज्यात आदिवासींचे नेतृत्व करतील असे कणखर, प्रभावी समाजधुरंधर म्हणावे असे खासदार, आमदार, मंत्री या समाजाला लाभलेच नाहीत. जे काही खासदार, आमदार, मंत्री जातीने आदिवासी आहेत पण कोणत्या ना कोणत्या राजकीय पक्षाच्या दावणीला बांधलेले आहेत. त्यांचा आदिवासी समाजाप्रती काहीही उपयोग नाही. आपआपल्या कोशात गुरफटणारे पुढारी समाजाचे काय भले करणार?

सामाजिक स्थिती :

आदिवासी समाजात महाराष्ट्रात एकूण ४५ जमाती आहेत प्रत्येक जमातीची भाषा, राहणीमान, प्रादेशिक भिन्नत्व, देवदेवता, प्रदेशनिष्ठ जमात वास्तव्य यामुळे तो संघटित नाही, शिवाय तो विखुरलेल्या अवस्थेत जीवन जगताना दिसतो. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे सभोवतालचे बदललेले जीवन त्याला आकर्षित करत आहे, परिणामी प्रभावित आदिवासी समूह आपली सांस्कृतिक मूल्ये जोपासण्याबरोबरच नवविचारांचा पुरस्कार करताना दिसत आहे. पूर्वीची मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती मात्र पितृसत्ताक बनताना दिसते. मुलींच्या शिक्षणामुळे काही जमातीच्या कुटुंबामध्ये विकासाकडे वाटचाल होत आहे असे दिसते. परंतु या समाजातील तरूण, पुरूष गांजा, दारू अशा तीव्र समस्यांनी वेढलेला आहे हे सत्यही नाकारता येत नाही.

सांस्कृतिक स्थिती:काही सुशिक्षित, पुढारलेल्या वर्गाने आदिवासींची नृत्यकला, हस्तकला, चित्रकला, नाट्यकला, संगीतकला हस्तगत केल्यामुळे मूळ आदिवासी कलाकारांना उपेक्षित जीवन जगावे लागत आहे. प्रसारमाध्यमांमधूनही आदिवासींच्या अनेक कलांचे सादरीकरण इतरांकडून केले जाते, तेव्हा त्यातील अस्सलपणा जाऊन त्याला कृत्रिम स्वरूप प्राप्त होताना दिसते. परंतु याकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले जाते, ही विकृतीकरणाची प्रक्रिया निर्लजपणे प्रवाहित ठेवण्यासही हातभार लावला जातो.

आदिवासी साहित्य चळवळ स्थिती गती :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात निर्माण झालेल्या ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, मुस्लिम, ख्रिस्ती, जनवादी, महानगरीय, भटक्या साहित्य प्रवाहाप्रमाणेच आपली वेगळी वाट चोखाळणारे आदिवासी साहित्य हे निश्चितच मराठी साहित्य प्रवाहाला बळ देणारे व समृध्द करणारे साहित्य आहे.

आदिवासी साहित्य चळवळीविषयी दिनांक २३,२४ मे १९८२ रोजी वणी जि. यवतमाळ येथील दुसऱ्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन करताना शिवाजीराव मोघे यांनी व्यक्त केलेले मत आदिवासी साहित्य चळवळीस तंतोतंत लागू होते, ते म्हणतात, निसर्गाशी समरस होऊन आदिवासी आनंदात राहतो. वाघाशी मुकाबला करताना भित नाही पण शहरातील उच्चभ्रू अधिकाऱ्यांची त्याला भिती वाटते. शेकडो वर्षांपासून जपलेला साहित्यसाठा रानावनात

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

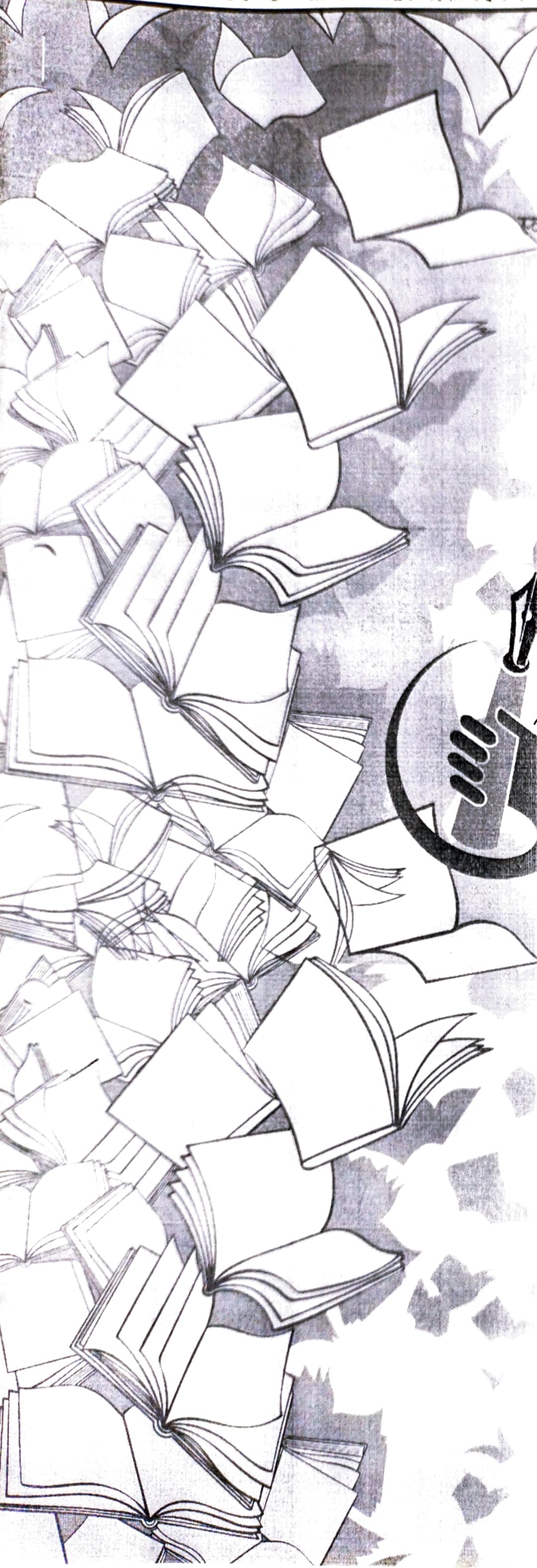

विद्यापीठ अनुदान आयोग, दिल्ली व
स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ,नांदेड यांच्या सौजन्याने

एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

दि. १८/०९/२०१७

नव्वदोत्तरी मराठी कविता

NMK-2017

NANDED

आयोजक

मराठी विभाग

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटीचे

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

संपादक

डॉ. संगीता घुगे

डॉ. शंकर विभुते

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कविता

आदिवासी कविता : अस्मितेचे प्रकटीकरण

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर

पोस्ट डॉक्टरेट रिसर्चर,

मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आदिवासी समाज हा आपले आदिमपण आजही टिकवून असून तो आजही विज्ञानाचे बदल आणि भोवतालची समृद्धी यापासून दूरच आहे. या देशाच्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या गुलामीत तो दबला गेला. स्वातंत्र्यानंतर मात्र राज्यघटनेच्या संरक्षक छत्राखाली स्वतःला सुरक्षित समजू लागला. स्वजाणीव त्याला होऊ लागली; परंतु विकसित समाजाच्या दृष्टीने आपणा मागास ठरवले जातोय, आपल्या हक्कांपासून वंचित ठेवले जातोय, याची भावना त्याच्यामध्ये प्रबळ ठरत गेली. यातून स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न करीत आपल्या आयुष्याची वाटचाल करू लागला आहे.

१९७०–८० च्या दशकभरात आदिवासी साहित्यप्रवाह मराठी साहित्यात रुजायला सुरुवात होऊ लागली. अनेक बोलीभाषांतून तसेच हिंदी भाषेतूनही साहित्य निर्माण होऊ लागले. यातून विविध लेखक लेखिक, कवी–कवयित्रींचा उदय झाला. लोककथा, लोकगीते, लोकनृत्यांची आदिवासी समाजाची परंपरा तर अथांग आहेच; परंतु कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन इत्यादी प्रकारांच्या माध्यमातून आदिवासी साहित्यिक 'स्व'समाजातील तुटलेपण, दुःख, दैन्य, वेदना, गहिवर शब्दांत मांडू लागले. यातून मागील हजारो वर्षांच्या मूक वेदनेला वाचा फुटण्यास मदत झाली.

आदिवासी साहित्यामध्ये अधिक प्रमाणात लिहिले गेले ते कवितालेखन कवितेतून अधिक जोरकसपणे आपले विचार वाचकांपर्यंत पोहचवता येतात. कवितेतून त्या त्या काळाचे, संस्कृतीचे प्रतिबिंब अभिव्यक्त होत असते. त्या काळातले प्रश्न, समाजव्यवस्थेचे दांभिकपण कवितेतून येत असते. कविता अस्वस्थ करीत असली तरी जगण्याबद्दलचा एक खोल समज कविता देत असते. कवितेमध्ये हेलावून टाकण्याची शक्ती असते. कवितेचा वाचक किंवा श्रोता सामान्य माणूस असू शकतो. म्हणून वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, ''कथा–कादंबऱ्यांपेक्षा कवितेची परिणामकारकता अधिक तीव्र असते.''[१] त्यामुळे एक बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे, ती म्हणजे, साहित्य मूलतः एक राजकीय शक्ती असते. म्हणून कविता वाचणे–लिहिणे ही एक राजकीय कृती आहे, याचे भान असणे आवश्यक आहे. तिच्यातील शक्ती व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणू शकते. ती अन्याय–अत्याचाराला मुखरित करते. वेदनेला शब्द देते आणि शोषकांच्या विरोधात आवाज उठवण्यास मदत करते.

''संकेतांना शह देत १९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळे प्रवाह उदयाला आले. जो समाज आजवर मूक राहिला तो व्यक्त होऊ लागला. त्यामुळे मराठी साहित्याला एक नवे वळण लागले. 'विषम व्यवस्था आणि त्याविरुद्धचे असमाधान यामुळे समाजमनात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला. याचेच वाङ्मयीन रूप म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मयीन प्रवाह होत.''[२] ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, जनवादी साहित्य, बालसाहित्य इत्यादी ठळक रूपाने आकारास आले.

आदिवासी कवितेमध्ये भुजंग मेश्राम विनायक तुमराम, वाहरू सोनवणे, पुरुषोत्तम शेडमाके, रवी कुलसंगे, वामन शेडमाके, गोविंद गारे, उषाकिरण आत्राम, माधव सरकुंडे, कुसुम आलाम, कृष्णकुमार चांदेकर, सुनील कुमरे, वाल्मीक शेडमाके, वसंत कनाके, गोपाळ गवारी, चामूलाल राठवा, प्रभू राजगडकर, तुकाराम धांडे, बाबाराव मडावी, संजय लोहकरे, शंकर बळी या आदिवासी कवींनी एक जगावेगळे अनुभवविश्व साहित्यात आणले. इतर वाङ्मयीन प्रवाहांतील कवींचे व्यक्त होणे आदिवासी समाजाच्या कवींना

 ISBN : 978-81-923487-5-9

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

५. स्त्रीवादी साहित्य : कवितेच्या संदर्भात

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर

पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चर, मराठी भाषा व वाड्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद.

१९७५ नंतरच्या मराठी कवयित्रींच्या कवितांनी स्त्रियांच्या भावनिक कोंडींना वाट करून दिली. स्त्रीवादी परिप्रेक्षाचा विचार स्वीकारून कवितेचा नवा इतिहास घडविला. स्त्रीवादी कविता प्रखर आत्मतेजाने झळकू लागली. स्त्री म्हणून अवतरणारी 'मी-तू च्या नात्याभोवती घुटमळणारी कविता कुंपणे ओलांडून 'माणूस' या नात्याने अवतरू लागली. स्त्रियांची घुसमट समानतेची जाणीव, समाजाने आपल्याला 'माणूस' म्हणून ओळखावे ही तीव्र आकांक्षा असा व्यापक आशय कवितेमध्ये अवतरला.

१९८० च्या दरम्यान स्त्रियांनी जे लेखन केले त्यातून स्त्रीला आत्मभानाचे, स्वातंत्र्याचे दर्शन घडते. भारतीय संस्कृतीच्या पुरूषकेंद्री कुटुंब चौकटीत 'चूल आणि मूल' ही रूजलेली पारंपरिक कौटुंबिक मूल्ये कालबाह्य ठरविली, कारण १९७५ हे महिला वर्ष साजरे झाले. स्त्रीमुक्ती चळवळीचे वारे वाहत होते. पुरुषकेंद्री मूल्यांच्या विरोधात स्त्रियांचा आवाज वाढत होता. स्त्रीकेंद्री जाणिवा व मूल्यांना प्राधान्य येऊ लागले. घर, कुटुंब, स्त्री-पुरुष संबंध, अंत:स्थ जाणिवा, नातेसंबंध, महानगरीय संवेदन, सामाजिक-सांस्कृतिक अंत:सूत्रे या आशयसूत्रांनी बद्ध झालेली १९८० नंतरची स्त्रीवादी कविता काव्याभिरुची जपण्यापेक्षा स्त्रीला तिच्या अस्मितेची जाणीव करून स्त्रीने भोगलेल्या अनुभवांचे चित्रण करण्यात सर्वाधिक यश मिळवत होती. त्यामुळेच १९८० नंतरची स्त्रीवादी कविता आजवरच्या कवितांपेक्षा निश्चितच वेगळी आहे. याकाळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी कविता तपासत असताना स्त्रीचा संबंध ज्या ज्या गोष्टीशी, घटनांशी, प्रसंगांशी येतो त्या त्या घटना, प्रसंगांची अभिव्यक्ती स्त्रीवादी भूमिकेतून झालेली आहे.

घर, कुटुंब, विवाह, समाज, मातृत्व, परंपरा, संस्कृती, शिक्षण, नोकरी, पुरुषी, मानसिकता, योनिसुचिता, लैंगिकता इत्यादींच्या संदर्भात स्त्रीवादाचा विचार करताना 'द सेकंड सेक्स' मधील विचारांना खूपच विचारपूर्वक व मर्यादित अर्थाने स्वीकारावे लागले. त्यामुळे स्त्रीवादाच्या स्त्रीमुक्तीच्या पाश्चात्य आदर्शानांही भारतीय परंपरेत मर्यादित अर्थानेच स्वीकारले गेले आहे.

भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न आहेत स्त्री-पुरुषभेद, छळ, शिक्षणाचा अभाव चूल व मूल ही चौकट, विवाहातील वय, हुंडा, मालकी हक्क, नातेसंबंध, नोकरी, असुरक्षितता या प्रश्नांभोवती एक भक्कम चौकट आहे. धर्म आणि समाजबंधनात स्त्रीला जखडून टाकण्यात आले आहे. हे सर्व प्रश्न घेऊन व त्या विरोधात संघर्ष उभा करुन १९८० नंतरची स्त्रीवादी कविता भक्कमपणे लिहिली जात आहे.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - II | January - March - 2019

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१२. बोलीभाषेचे साहित्याला योगदान

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

भाषा म्हणजे काय ? भाषा म्हणजे वाक्यांचा संच तो किती वाक्याचा हे सांगता येणार नाही. पण व्यवहारात वाक्यांची लांबी मर्यादित असते. ही वाक्ये कशी तयार होतातध तर काही मोजकेच नियम वापरुन. अर्थात 'मोजके नियम वापरुन असंख्य वाक्ये तयार करणारी व्यवस्था म्हणजे भाषा.' असे नॉम चॉम्स्की या भाषावैज्ञानिकाचे म्हणणे आहे. तर एडवर्ड सपीर म्हणतो 'कल्पना, भावना आणि इच्छा दुसऱ्याला सांगण्याचे, स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून असणारे, मानवी साधन म्हणजे भाषा'[1] असे वाटते. ब्लोक आणि ट्रेगर म्हणतात 'मुखावाटे व्यक्त होणारी आणि समाजात सहकारासाठी आवश्यक अशी एक व्यवस्था म्हणजे भाषा'[2] भाषा हा माणसाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत माणूस भाषेच्या माध्यमातूनच व्यवहार करतो. इतकेच काय तर विचारसुध्दा भाषेतच करतो, स्वप्नसुध्दा भाषेतच पाहतो. ज्याला भाषाच येत नाही असा मानवसमूह पृथ्वीतलावर उपलब्ध नाही. इतर प्राणीमात्रांच्या तुलनेने माणसाने स्वतःचा विकास करुन घेतला आहे. त्याच्या मूळाशी भाषा आहे. भाषेमुळेच माणसाला समाजात राहणे, सामाजिक संस्था निर्मिणे, संस्कृतीचा विकास साधणे शक्य झाले आहे.

भाषा हा शब्दप्रयोग माणूस अनेक अर्थानी वापरतो. हावभावांची भाषा, प्राण्यांची भाषा, स्काउटमधील ध्वजांची भाषा, रस्त्यावरील वाहतूकीच्या दिव्यांची भाषा, संगणकाची भाषा, बोलीभाषा या सर्व ठिकाणी भाषा हा शब्दप्रयोग नेहमीच्या अर्थाने न वापरता 'संकेताची पध्दत' या अर्थाने वापरला जातो. भाषा ही एक संकेताची पध्दत आहे. ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहे. म्हणजे भाषेची संकेतव्यवस्था ध्वनीसंकेतावर आधारलेली असते. इतर संकेतप्रणालीच्या तुलनेत भाषा ही अधिक सुटसुटीत, लवचिक, वैविध्ययुक्त, उपयुक्त तसेच केव्हाही सहज वापरता येणारी संकेतप्रणाली आहे. याचाच अर्थ भाषा म्हणजे बोलणाऱ्याने उच्चारलेले वाक्य ऐकणाऱ्याच्या कानावर पडून त्याला त्याचा अर्थ समजला की इथे भाषेचे कार्य पूर्ण होते. भाषेचे स्वरुप लक्षात घेताना या बाबींचा विचार होतो, भाषा ध्वनींची बनलेली असते, मानवी भाषेत सुटे ध्वनी वापरले जात नाहीत तर ध्वनींच्या रचना वापरल्या जातात, भाषेतील ध्वनिरचना सानुक्रम असतात आणि त्यांच्यामध्ये अर्थसंकेत असतो, रचनेचा अनुक्रम व तिच्या मागील अर्थसंकेत यादृच्छिक असतात; म्हणजे योगायोगाने तयार झालेले असतात व रुढीमुळे टिकून राहिलेले असतात.

जगातील बहुतांश प्रमुख भाषाप्रमाणेच मराठी भाषा ही एकापेक्षा अनेक पध्दतींनी बोलली जाते. मुख्य भाषेसोबत नाते टिकवून ठेवत तिची बोलीभाषा दर बारा कोसावर उच्चारात, शब्दसंग्रहात, आघातांत आणि वाक्प्रचारांत बदलत राहते पण असे असूनही लिखीत प्रमाण भाषेत फरक जाणवत नाही. यामुळे साहित्यकृतीच्या कक्षा रुंदावतात. अनेक पिढ्या विशिष्ट राज्यात वास्तव्यास असल्याने मराठी भाषिकांच्या मूळ मराठी बोलीवर त्या राज्याच्या स्थानिक भाषेचा ठसा उमटतो. त्यामुळे मी मराठी बोलतो असे कुणी म्हटले तर कुठली मराठी बोलताध असा प्रश्न निर्माण होतो. कारण मुळ मराठी भाषेचे व्याकरण

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२५. दलित साहित्य समीक्षा

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चर, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मराठी साहित्याची समीक्षा विविध दृष्टिकोण असलेली आहे. भारतीय साहित्यशास्त्र, भाषाशास्त्रे, मीमांसाशास्त्रे, तत्त्वज्ञाने, दार्शनिके, संकल्पना, परंपरा, इतिहास, कला, कलाशास्त्रे येथे उपलब्ध होती. ब्रिटिश वसाहतीच्या काळात व त्यानंतर अनेक दृष्टिकोन, नवे सिध्दांत, नवे तत्त्वज्ञान, नवी कलाशास्त्रे यांची मराठी समीक्षेकांना ओळख झाली. मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय, सौंदर्यशास्त्रे-सौंदर्यशास्त्रीय साहित्यविचार, शैलीशास्त्रीय संकल्पना, चरित्रात्मक, शैलीशास्त्रीय, आदिबंधात्मक, मार्क्सवादी समीक्षा, इतिहास आदींची मराठी समीक्षेला झाली.

रसविचार, आनंदविचार यापासून ते सौंदर्यवाद-जीवनवाद ते वास्तववाद यापर्यंत शैली, घाटाचा विचारांपर्यंत मराठी साहित्य समीक्षेचा विकास पावला. मराठी साहित्य समीक्षेने नव्या सिध्दांतांची मांडणी केली होती. १९६० नंतर मराठी समीक्षेच्या प्रवाहात सामील झालेल्या दलित साहित्याला दलित साहित्याच्या आकलनासाठी मराठी समीक्षेच्या कसोट्या अपूर्ण वाटतात असे का वाटले या प्रश्न जसा साहित्याशी, साहित्यांच्या स्वरूपाशी संबंधित आहे, तसाच या लेखकांच्या जाती-वर्ग याच्याशीही आहे असे वाटते. कारण कला आणि कलाशास्त्रे, साहित्य आणि साहित्यशास्त्रे ही विशिष्टांच्या हाती होती. ही समीक्षा पाश्चात्य साहित्य समीक्षेच्या प्रेरणांवर आधारित होती पण त्यातूनही त्यांच्या अभिरूची, वैचारिक व्यक्तिमत्त्व याला शोभेल अशा विचारप्रवाह, साहित्य संकल्पना, समीक्षा त्यांनी स्विकारल्या म्हणून तो समीक्षाविचार, स्वरूप व आशय हा विशिष्टांचाच राहिला. म्हणून मराठी समीक्षेच्या या जातीनिष्ठ वैचारिक काळात दलित साहित्या उदय झाला. या साहित्याच्या निर्मिती मागचे भूमिका, प्रेरणा, उद्दिष्ट, भाषा, रूप, अनुभव, वेगळे जीवनविश्व याचा स्वतंत्र विचार न करता 'दलित साहित्य असते का ?' सवता सुभा कशासाठी, साहित्य हे सर्व सारखेच अशी भावना, असा विचार उदय काळीच व्यक्त झाला. दलित साहित्याविषयी ते कोणत्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि संक्रमणकाळाचे अपत्य आहे असा कोणताही विचार त्यावर न होता प्रस्थापित अभिरूची, आकलनाचे आराखडे-कसोट्या लावून हे साहित्यच नव्हे म्हणून नाकारल्याने आणि या साहित्यातून नकार, विद्रोह, बंड व्यक्त होत असल्याने हे साहित्य आकस्ताळी, शिवराळ, उरबडवे असे संबोधून त्याला बाजूला सारण्याचे प्रयत्न झाले म्हणून दलित साहित्याच्या आकलन, मूल्यमापनासाठी, प्रेरणा-जाणिवा आणि प्रयोजनाचा विचार यासाठी दलित साहित्यसमीक्षकांना या साहित्यसंदर्भाने स्वतंत्र भूमिका मांडावी लागली. यातून पुढे डॉ.म.ना.वानखेडे यांच्या पुढाकारातून 'महाराष्ट्रातील आज उद्याचा संघर्ष आणि वाङ्मयीन समस्या' याविषयावर १६ ते २४ नोव्हेंबर १९६४ ला औरंगाबाद येथे चर्चा झाली. यात अनेक मान्यवर साहित्यिकांनी दलित साहित्याच्या निर्मितीचे स्वरूप, प्रेरणा आणि भवितव्य

SPECIAL ISSUE No. 105

ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.149

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

गेल्या दोन दशकांतील मराठी कथालेखन

Chief Editor
Shri. Pramod Tandale

Executive Editor
Prof. Dr. Sunita Shinde

Prof. Dr. Ramchan...

Special Issue Theme :- गेल्या दोन दशकांतील मराठी कथालेखन
(Special Issue No.105) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149
१२ फेब्रुवारी २०२२

समकालीन कथालेखक

- डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
मराठी विभाग,
सहायक प्राध्यापक,
लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
परतूर, जिल्हा जालना.

[illegible] समकालीन साहित्याची [illegible] म्हणतात, "समकालीन साहित्य म्हणजे जे आपल्या काळाबरोबर आहे, [illegible] असते, त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात आहे. त्या काळातील विचार, जाणिवा, मते या साहित्यातून व्यक्त [illegible] शेतकरी, बारा बलुतेदारांचे दारिद्र्य, त्यांच्यातील सामाजिक, आर्थिक पातळीवरील परस्परावलंबित्व, [illegible] काळानुसार होत गेलेले बदल, राजकारण-सहकार-शिक्षण यामुळे ग्रामीण भागात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक [illegible] इत्यादींचे वास्तव चित्रण आलेले आहे. समकालीन स्त्रियांच्या कथेत पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत [illegible] दुय्यम स्थान, कौटुंबिक व सामाजिक पातळीवर तिच्यावर होणारे अन्याय, 'चूल व मूल' एवढ्यापुरतेच [illegible] तिचे विश्व, शिक्षित स्त्रियांना आलेले स्वत्वाचे भान इत्यादींचे चित्रण आले आहे.

[illegible] सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवून लेखक समकालातील वास्तव मांडतो. "एकाच काळात राहणारे एकाच [illegible] असलेले किंवा एकाच वेळेत अस्तित्वात जगत असलेले किंवा एकाच युगातील एकाच काळातील तसेच [illegible] किंवा एकाच काळातील व्यक्ती म्हणजे समकालीन होय."[२] लेखक आशयाच्या आविष्कारात वेगवेगळे [illegible] रूढ चाकोरीला आव्हान देतो. समकालीन साहित्य विविधांगी प्रश्नांच्या तळाशी जाऊन चर्चा करते. [illegible] साहित्यिक नव्या जाणिवा मांडत असतो. तो भूतकाळाचा भविष्यकाळाशी धागा येथे जोडत असतो. [illegible] जीवनानुभवाचा लेखकावर प्रभाव असल्याने तो नावीन्यपूर्ण आशय मांडत असतो. लेखक त्या समूह घटकाचे [illegible] सामाजिक जाणिवेतून मांडत असतो.

समकालीन साहित्याचा कालखंड प्रचंड उलथा-पालथीचा आहे. मानवी मूल्यांचा ऱ्हास हे मानव जातीला मोठे आव्हान [illegible] ठकार समकालीन साहित्याबाबत म्हणतात, "जे साहित्य आजही आपल्या स्पंदनशीलतेचा प्रत्यय देते, जे गतीशील [illegible] आणि जे कालस्वर ओळखते, त्यास समकालीन साहित्य म्हटले पाहिजे. मग ते परंपरेच्या पडद्यातून आलेले असो किंवा [illegible] आलेले साहित्य."[३] प्रारंभीची कथा मानवी स्वभाव, प्रसंग आणि अनुभवाच्या दृष्टीने साकारली होती. पुढील [illegible] मराठी कथा परंपरेच्या साच्यातून मुक्त झाली. सामाजिक वास्तवाला प्राधान्य दिले. समकालीन कथासाहित्यात माणूस, [illegible] अनुभवविश्व व जीवनशैली या सर्वांचा समावेश होऊ लागला. याविषयी सतीश तांबे म्हणतात, "समकालीनामध्ये काही [illegible] समकालीन म्हणजे पारंपारिक तो काही काळाच्या पुढच्या तर काही सार्वत्रिक/त्रिकालाबाधित अशा असतात."[४] खेड्यात, [illegible] समाजात एकाकीपण, असुरक्षितता, उदासीनता, भरकटलेपणा यासारखे नवेच प्रश्न नव्याने निर्माण झाले. याचेच [illegible] कथासाहित्यातून उमटू लागले.

[illegible] दशकातील कथालेखकांनी मध्यमवर्गीयांच्या विश्वापलिकडचे विश्व कथेत साकार केले. कथातून वास्तवाचा [illegible] दिग्दर्शन झाले. ग्लोबलायझेशनमुळे मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाचे प्रश्न निर्माण झाले. या संस्कृतीमुळे महानगरात [illegible] व ग्रामीण संस्कृतीवर महानगरीय संस्कृतीची छाप पडलेली दिसते. यामुळे समाजातही अस्वस्थता वाढत [illegible] आहे. मानवी मनाला एक प्रकारचा बकालपणा आलेला होता, आलेला आहे. सत्ता संघर्षाची प्रवृत्तीही बळावत गेली, बळावते आहे. समाज जीवनात निर्माण झालेले प्रश्न, माणसातील मत्सरी वृत्ती, राजकारणातील डावपेच, खुनशी वृत्ती, स्त्रियांचे प्रश्न, कृषी [illegible] प्रश्न, आणि गावगाड्यातील पेचप्रसंग अशा वैविध्यपूर्ण घटनांचे वास्तवदर्शी चित्रण कथा साहित्यातून आले.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x)
Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com Mob. 8999250451

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019 Special Issue – 171 (B)

भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब

अतिथी संपादक
डॉ.व्ही. एस. सावंत
प्राचार्य
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

कार्यकारी संपादक
डॉ. बी. एस. चव्हाण
प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

सहयोगी संपादक
श्रीमती एम. एम. देठे
डॉ. व्ही. व्ही. नावडकर

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 171 (B)- भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	भटके आणि विमुक्त समाज : सर्वांगीण आयामांचे विचारमंथन	डॉ.सुवर्णा रावळ	09
2	'बिराड' आत्मकथनातून आलेले बेलदारेत्तर भटक्या समाजाचे चित्रण	डॉ.प्रमोद गारोडे	13
3	नंदीवाले समाजातील जातपंचायत व महाजात पंचायत	डॉ.दत्ता पाटील	25
4	देशीवाद आणि दलित कविता	डॉ.पांडुरंग गायकवाड	28
5	भटक्या – विमुक्त गोंधळी समाजाचा अभ्यास	श्री.विलास देऊलकर	35
6	आदिवासी भटके यांची आत्मकथने	डॉ. शोभा रोकडे	40
7	भुजंग मेश्राम यांच्या काव्यातील वंचितांचे जीवनदर्शन	प्रा. संजय मेस्त्री	45
8	विमुक्त भटक्या जमाती : स्त्रियांच्या समस्या	प्रा. प्रदिप होडावडेकर	51
9	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातून प्रकट झालेले स्त्रीजीवनाचे चित्रण	डॉ. अलका मटकर	55
10	'गोठण'मधील गोर बंजारा संस्कृती	डॉ.गिरीश मोरे	59
11	भटक्या-विमुक्तांची ऐतिहासिक सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी	प्रा.वामन गावडे	63
12	भटक्या विमुक्तांच्यातील विवाह पद्धती (निवडक जातींच्या अनुषंगाने -गीसावी, नंदीवाले, फासेपारधी)	डॉ. नितीश सावंत	67
13	भटक्या विमुक्तांच्या कलाप्रकारांचे स्वरूप	डॉ. एन. डी. कार्वेकर	72
14	भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. सौ. वंदना नढे	76
15	कैकाडी समाज आणि संस्कृती	डॉ. मिलिंद वाव्हळे	80
16	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सामाजिक दुःख	पूजा कदम व आण्णासाहेब सोनवणे	89
17	भटक्या विमुक्त जमातींचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये	प्रा.अभिमन्यू ओहळ	92
18	वंजारी समाजाचे अंतरंग	डॉ. अनिल बांगर	96
19	'चिनी मातीतील दिवस' या प्रवासवर्णनातील सामाजिकता	प्रा.धनाजी उर्फ धनंजय भिसे	101
20	भटक्या समाजाचे साहित्यातील चित्रण	प्रा. आर. डी. शिंदे	109
21	भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व स्वरूप	डॉ. सुधाकर बोथीकर	113
22	राजर्षी शाहू महाराज यांनी भटक्या-विमुक्त जमातीच्या उद्धारासाठी केलेले सामाजिक कार्य	प्रा. अजितकुमार पाटील	120
23	'फेसाटी'तील वंचिताच्या शिक्षण प्रवासाचा शोध	डॉ. आनंद वारके	127
24	पशुपालक भटक्या जमाती : समाज आणि संस्कृती	डॉ. हिराचंद्र मोरे	133
25	भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. मीनाक्षी देव	137
26	कोल्हाट्याचे पोर-स्वरूप व विशेष	डॉ. नंदिनी रणखांबे	141
27	फँड्री : एक समाज वास्तवदर्शी चित्रण	अरुणा गायकवाड	144
28	भटक्या विमुक्तांच्या कादंबरीतील स्त्री जीवन	आशा घोडके	148
29	भटक्या जमातीची व्यथा मांडणारी आत्मकथने	ज्ञानेश्वर कदम	153
30	बंजारा समाज : साहित्य आणि संस्कृती	डॉ. राजेश धनजकर	156
31	भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व स्वरूप	डॉ. राजेंद्र बावळे	161
32	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती	डॉ.बाळासाहेब चव्हाण	165
33	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील समाज व अंधश्रद्धा	प्रा. बाळकृष्ण भोसले	169
34	'बहादूर थापा आणि इतर कविता' : वंचित समूहाचे चित्रण	डॉ. उमेश सिरसट	173
35	'भटके –विमुक्त' – संकल्पना स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. विद्या नावडकर	177

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 171 (B)- भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व स्वरूप

डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर
पोस्ट डॉक्टरेट रीसर्चचर,
मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद-४३१००४
भ्रमणध्वनी-९९६१७५३५९३

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात नवनवीन वाङ्मयीन जाणिवा विकसित झाल्या. समाजातील विविध स्तर आपले जीवनानूभव शब्दबध्द करू लागले. त्यापैकीच एक म्हणजे भटक्या-विमुक्तांचा साहित्य प्रवाह होय. भटके विमुक्त कोण याविषयी दादासाहेब मोरे म्हणतात, उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाट्यास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या साधनांच्या शोधार्थ भटकत राहणाऱ्या समाज गटांना भटक्या जमाती असे म्हाता येईल[१] तर ना.धों. कदम म्हणतात, नाव सांगायला गाव नाही, राहायला घर नाही, जमिनीसारखे कायमचे उत्पन्नाचे साधन नाही. उपेक्षित जगणे नशिबी आल्यामुळे पोट भरण्यासाठी कामाच्या निमित्ताने सतत गावोगाव भटकत असलेला आणि भिक्षेवर जगणारा अथवा परंपरेने चालत आलेल्या कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती-जमातींच्या नावाने जगतानी आढळतो अशा लोकसमुहाला भटका असे म्हणतात.[२] गावशिवारात स्थान नाही त्यामुळे उत्पन्नाचे साधन नाही. अशा स्थितीत भटक्या जातीजमाती जीवन कंठत आहेत. उत्पन्नाची साधने नसल्याने उदरनिर्वाहासाठी आज इथे, उद्या तिथे अशी भटकंती चाललेली असते. गावगाड्याच्या परिघाबाहेर जगणाऱ्या भटक्याविमुक्त जमातींचे जग वेगळे असून पिढ्यान्पिढ्या या देशात उपजीविकेसाठी सतत भटकत आहेत. त्रेचाळीस जाती व त्यांच्या असंख्य पोटजमातींना आजही गाव नाही, शिवार नाही, धर्म नाही, वर्णव्यवस्थेत स्थान नाही, शासन दरबारी नोंद नाही, प्रतिष्ठा, मान-सन्मान नाही. पोटाची भूक भागविण्यासाठी, भाकरीसाठी सतत भटकंती आली त्यांना भटके म्हणतात. मूळ समाज व्यवस्थेत स्थान नाही आणि आधुनिक व्यवस्थेने त्यांना समावून घेतले नाही, परंतु गुन्हेगार जमातींना गावगाड्याबाहेर ठेवून गावस्तरावर उत्पादन उपभोग व्यवस्थेपासून दूर ठेवले. ब्रिटिश काळात त्यांचा वापर दरोडेखोरी आणि लुटमारीसाठी करवून त्यांच्या मिळकतीचा मोठा हिस्सा शेठ-सावकार आणि वतनदार गिळंकृत करू लागले. त्यांच्या गावस्तरावरील निवासीकरणाची भौतिक गरज या वर्गांना वाटली नाही."[३] त्याचे असेही कारण असू शकते, गावगाड्यातील जातींच्या कुटुंबजीवनात भटक्यांचा हस्तक्षेप होऊ नये म्हणून त्यांच्यावर भटकण्याचे बंधन लादले जाते.[४] येथील व्यवस्थेणे शासकीय योजनांनी, औद्योगिकीकरण आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानाची व्यवस्था त्यांच्याकरीता काहीच निर्माण करू शकली नाही. हजारो वर्षांपासून प्रवाहाबाहेर फेकल्या गेलेल्या या जमाती असुरक्षित, अस्थिर आणि अगतिक जीवन जगत आहेत.

भारतभर भटकणाऱ्या भटक्या जमाती उदरनिर्वाहासाठी जमेल तशी कामे करतात. कला कौशल्याची, मनोरंजनाची, कसरतीची, झाडपाल्याची औषधे विकण्याची, काहीच नसले की चोऱ्या करण्याची, भविष्य सांगण्याची, विविध वेश परिधान करून भीक मागण्याची कामे ती करतात. गाव शिवाराच्या आश्रयाने गुजराण करण्याचे आणि गावाला शंका आली तर मार खाण्याचे नित्याचे प्रसंग भटक्यांच्या वाट्याला ठरलेले आहेत. सतत आर्थिक दैन्य-दारिद्र्य सोबत घेऊन पोटासाठी या जमातीचे लोक भटकत असतात. काही जमातींनी गुन्हेगारीचा मार्ग स्वीकारला असेल पण पोटासाठी केलेल्या गुन्ह्यामुळे ते गुन्हेगार ठरले.

ब्रिटिशांनी मात्र कहर केला अशा जाती-जमातींना जन्मतः गुन्हेगार ठरविले. याविषयी डॉ. भीमराव पिंगळेंनी 'वनवासी व उपेक्षित जग' यामध्ये स्टीफन्सचे मत नोंदवले आहे, ते असे, "चोरी व गुन्हेगारी हाच वंश परंपरागत जात धर्म